

Осипенко В. В., Шишкіна О. А.
Харківська державна академія культури

ТРАДИЦІЙНА ПІСЕННІСТЬ С. ЧЕРВОНИЙ ШАХТАР ІЗЮМСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛ. (ДО ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛОКАЛЬНОГО ВОКАЛЬНОГО СТИЛЮ)

УДК 784.4(477.54-22)

Осипенко В., Шишкіна О. Традиційна пісенність с. Червоний Шахтар Ізюмського району Харківської обл. (до проблеми відтворення локального вокального стилю). Статтю присвячено актуальним проблемам виконавського фольклоризму, а саме вивченню та сценічному відтворенню локального вокального стилю. На ґрунті аналізу власних експедиційних записів зразків традиційної слобожанської лірики у виконанні сімейного гурту с. Червоний Шахтар Ізюмського р-ну, окреслено особливості традиційного локального вокального стилю. На прикладі трьох яскравих зразків самобутнього розспіву пісенної лірики розкрито виконавські особливості співочої культури даного фольклорного осередка Харківщини. Простежено прояви у співі специфіки говіркового мовлення та його фонетичних діалектизмів. Авторами виявлено характерні сталі ознаки народнопісенної традиції та специфічні прийоми сценічного виконання автентики. Узагальнено власний досвід вивчення та сценічного відтворення локального вокального стилю в навчальній та концертній практиці фольклористичних колективів.

Ключові слова: традиційна слобожанська лірика, специфіка говіркового мовлення, відтворення локального вокального стилю.
Osipenko V., Shishkina O. Традиційна пісенність с. Красний Шахтар Ізюмського району Харьковской обл. (к проблеме воссоздания локального вокального стиля). Стаття посвящена актуальним проблемам исполнительского фольклоризма, а именно изучению и сценическому воплощению локального вокального стиля. На основе анализа экспедиционных записей образцов традиционной слобожанской лирики, осуществленных авторами статьи от семейного ансамбля с. Красный Шахтар Изюмского р-на, очерчено особенности традиционного локального вокального стиля. На примере трех ярких образцов самобытного распева песенной лирики, раскрыты исполнительские особенности певческой культуры данного фольклорного ареала Харьковщины. Прослежены проявления в пении специфики местного говора и его фонетических диалектизмов. Авторами выявлены характерные стабильные черты народнопесенной традиции и специфические приемы сценического исполнения автентики. Обобщен личный опыт изучения и сценического воплощения локального вокального стиля в учебной и концертной практике фольклористических коллективов.

Ключевые слова: традиционная слобожанская лирика, специфика местного говора, воплощение локального вокального стиля.
Osipenko V., Shishkina O. Traditional singing of the village Chervonyi Shakhtar of Izum district of Kharkiv oblast (to the problem of recreation of the local vocal style). The article is devoted to the current problems of performing folklorism, in particular to the studying and to the scenic representation of the local vocal style. On basis of analyzing the expeditionary records of the examples of traditional sloboda lyrics which are brought into action by the authors of the article from the family ensemble of the village Chervonyi Shakhtar of Izum district, also the specialties of the traditional local vocal style were defined. Using the examples of three bright patterns of original chant of the song lyrics, the performing specialties of singing culture of this exact folklore area of Kharkiv region are disclosed. The displaying of the specifics of local speech and its phonetic dialectism in singing are followed up. The indicative consistent streaks of national singing traditions and specific methods of scenic performance of authentic were revealed by the authors of the article. The personal experience of studying and scenic embodiment of the local vocal style in studying and concert practice of the folkloristic groups was generalized.

Keywords: traditional sloboda lyrics, the specifics of the local speech, the embodiment of the local vocal style.

Постановка проблеми. Проблеми дослідження та відповідного професійного сценічного відтворення народнопісенної традиції з кожним днем стають все більш складними. Це пов'язано перш за все з невпинним процесом згасання фольклору як цілісної системи у природному середовищі побутування. Досліджуючи у 2 пол. ХХ ст. феномен сучасної народної творчості, І. Земцовський констатував процес згасання фольклору та заміщення його різними формами фольклоризму, а також зауважував, що в деяких регіонах виконавський фольклоризм уже кількісно переважає традиційну народнопісенну творчість. Харківський етномузиколог Л. Новикова стверджує: «<...> питання реабілітації автентики при перерваності ланки міжпоколінної передачі може видатися проблематичним. Повний вихід із функціонування і перехід у штучну пам'ять вимагають у подальшому адекватних способів відтворення автентичного фольклору <...>» [5: 292]. У зв'язку з цим на сучасному етапі набуває першорядного значення діяльність професійних дослідницько-виконавських гуртів, молодіжних навчальних колективів, чію творчість спрямовано на відродження та художнє відтворення естетики традиційного пісенного мистецтва, його звукового еталону.

Актуальність теми. Харківський етномузиколог Л. Новикова на ґрунті дослідження жанрової системи народнопісенної традиції Слобожанщини, відмічає, що зразки давньої лірики (серед яких науковець називає пісні «А вже років двісті...», «Ой з-за гір, з-за гір», «Ой горе тій чайці») уже у 20-х роках ХХ ст. «були позначені стертістю діяльнісної ланки і якщо зберігались, то тільки завдяки сімейним гуртам — так званим закритим групам» [5: 288]. На сьогодні ми, на превеликий жаль, спостерігаємо як замовкають українські села, не лине народна пісня, втрачається праматерія української душі (за М. Шлемкевичем) — пісенна ліричність. Важливість ліричного вислову для української народної творчості підкреслює відомий сучасний етномузиколог С. Грица: «<...> лірика — рефлексія душі та психологічного стану нації» [2: 11]. Тому складне й відповідальне завдання — дослідження та якісне відтворення традиційної лірики свого регіону набуває в наш нестабільний час етнічного напівзабуття і суцільного націо-

нального непорозуміння, значення найвищого стабілізуючого та гармонізуючого чинника.

У 1999 та 2002 рр. співавторами статті було здійснено кілька сеансів запису, під час яких від народних співачок сімейного гурту с. Червоний Шахтар Ізюмського р-ну зафіксовано самобутні зразки традиційної слобожанської лірики. Вони слугують матеріалом даного дослідження. Треба зазначити, що сьогодні в цьому селі (показово, що його стара назва — Співаківка) не звучить народна пісня, вікова традиція ліричного виспівування згасла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам побутування пісенної культури усної традиції в сучасному культурному середовищі, структурним і стильовим особливостям фольклору Слобожанщини присвячено дослідження провідного харківського музикознавця-фольклориста В. Осадчої. Науковець надає характеристику фольклорним осередкам Харківщини та аналізує їх обрядову пісенність. Жанровий ряд слобожанського фольклору ХХ ст. в історичній динаміці характеризує в своїх наукових статтях харківський етномузиколог Л. Новикова. Народнопісенну творчість українців Кубані в усній традиції та в концертно-вторинному відтворенні, а також виконавські локальні стилі українсько-кубанської етнопісенної традиції висвітлено в працях Н. Супрун-Яремко.

Мета статті виявити стильові особливості локальної народнопісенної традиції села Червоний Шахтар Ізюмського р-ну Харківської обл.

Об'єкт дослідження — традиційна пісенність Слобожанщини.

Предмет — специфіка традиційного локального вокального стилю с. Червоний Шахтар.

Зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Дослідження здійснене відповідно до планової наукової теми «Українська та світова музика усної традиції» кафедри українського народного співу, рішенням кафедри Харківської державної академії культури (протокол № 4 від 12.11.2014). Результати дослідження мають практичне наукове значення в широкому спектрі гуманітарних студій, є важливими не лише для етномузикології, але, й можуть бути використані в контексті історичних, культурологічних, мистецтвознавчих наукових розвідок, а також у виконавській та навчальній практиці співаків народного напрямку, керівників фольклористичних гуртів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Село на Ізюмщині, розташоване в низинній місцевості на лівому березі річки Сіверський Дінець, до 1921 р. мало назву Співаківка. «Ряд дослідників вважає, що назва має виразно ономастичний характер і походить від власного імені-прізвища, належачи до так званих прізвищ-прізвищ, які передавали веселу вдачу їхніх носіїв, наприклад, Танцюра, Гуляка, Скочко, Співака, Сміянець

тощо. Таким же чином утворилася й назва села Співаківка. Поряд з цим існує версія, що першим “осадчим” був “військовий обиватель” Співаків» [10: 98]. «Чугуївський перепис зазначає, що “сєваковскую слободу” заселяли “служилими людьми” з 1673 року. Відомо, що слобода Співаківка належала до складу Ізюмського полку. У кінці ХVІІІ ст. вона офіційно іменувалася військовою слободою» [10: 97]. З приводу історії заселення краю Д. І. Багалій писав: «У 1682 р. Донець (харківський полковник) дістав грамоту від царя Федора Олексійовича, в котрій йому дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди і в Співаківку і на Пришиб вільних українців на слободи із Харківського, Охтирського і Сумського полків <...> Ізюмський полк, як бачимо, був заселений більш усього переселенцями з Слобожанщини, хоча і сюди приходили іноді, як нам здається, й переселенці з-за Дніпра і Гетьманщини» [1: 35].

На регіональну своєрідність вокального стилю впливає специфіка говіркового мовлення, особливо його фонетичні діалектизми. Тому важливим для осягнення та відтворення локальної традиції є вивчення саме специфіки говіркового мовлення, перш за все його фонетичних особливостей. Спробуємо з'ясувати його характерні риси. Слобожанський говір, як визначає І. Г. Матвіяс, належить до одного з трьох наріч української діалектної мови — південно-східного, який характеризують певні мовні явища. «Кожна територіальна діалектна одиниця має неповторну особливість» [4: 11]. Переважна більшість особливостей південно-східного наріччя, як стверджує науковець, є одночасно рисами загальноукраїнської літературної мови. До найголовніших з них належать: збереження голосного «а» будь-якого походження після м'яких і ствердливих приголосних; наближення ненаголошеного голосного «є» до «и»; наближення ненаголошеного «о» перед складом з «у» та «і» до «у»; збереження дзвінкості приголосних звуків перед глухими і в кінці слів; подвоєння приголосних перед закінченням у формах іменників середнього роду типу «зілля» та в орудному відмінку однини іменників жіночого роду типу «сіллю»; наявність вставного приголосного «л» після губних приголосних у дієслівних формах 1-ї особи однини і 3-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу (люблю — люблять — полюблять); часте пом'якшення шиплячих «ч», «джє» (курчя, волдчять, чюма, печю, джєміль); поширена м'якість приголосного «р» (зоря, буря, рябий, запряжу; також ряма, косарь, гончяр, Харьков); вживання протяжного приголосного «є» замість проривного (гудзик); форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни на «-а» типу зна, дума, співа. У говірці слобожан діалектологи фіксують наявність русизмів.

Провідний харківський етномузиколог В. Осадча, характеризуючи народнопісенну

Приклад 1

Музична партитура у нотному записі. Темпозначення: $\text{♩} = 70$. Ритм: $6/8$. Ключ: $B\flat$. Партитура складається з двох рядків. Перший рядок містить мелодію з підписом «Одні» та «Гурт». Другий рядок містить акордовий супровід. Під мелодією наведено український текст пісні: «А вже ро-ків дві - сті як ко - зак в не - во - лі. у яр - мі під ту-рець-ким ка - ра - у - лом у тюр - мі мос-ков-ським».

культуру Слобожанщини, називає визначальним для її формування пізній компактний характер заселення та напіввійськовий уклад життя укріплених поселень, слобод та хуторів. Двомовну фольклорну традицію пізнього формування науковець пропонує визначати поняттям «новопоселянська». «Для побутування пісенних жанрів велике значення має специфічна якість локальної фольклорної традиції, яку визначаємо терміном «осередковість»» [6: 8]. В. Осадча стверджує, що «за 350 років співіснування слобожани створили неповторний стиль розспіву більшості відомих в Україні пісенних сюжетів та сюжетних мотивів» [6: 8]. Дослідниця також наголошує на існуванні унікального традиційного виконавського стилю. Найбільш зручно, на думку етномузиколога, вивчати локальні пісенні традиції Слобожанщини в межах села, що і представляє собою фольклорний осередок.

Сімейний гурт с. Червоний Шахтар у складі Марії Миколаївни Чернишової (1926 р. нар.), Марії Іванівни Гребенюк (1934 р. нар.), Олександри Миколаївни Котенко (1928 р. нар.) та Світлани Григорівни Микитюк (1940 р. нар.) презентував локальний пісенний стиль виключно ліричними жанрами. Серед виконаних пісень, більшість відомих в Україні, розспіваних у самотній Слобожанській традиції, а саме: «Калина висока на листя широка...», «Сіре вутя», «Ой зійди, зійди, місяць за комору...», «А в неділю вранці, ще сонце не сходить...», «Тиха, тиха та на дворі погода», «Ой у полі озерецько...», «Ой відтіть зоря, а відтіть друга...», «Копав, копав криниченьку...».

Пісню «*А вже років двісті*» Л. Новикова виокремлює з числа новітньої лірики та загальновідомих пісень, позначаючи як старий зразок. Записаний фольклористкою (у 1981 р. в с. Шлях Валківського р-ну Харківської обл.) варіант пісні А. Іваницький вніс до своєї «Хрестоматії з українського фольклору» у розділ історичних пісень [3: 275]. Науковець зауважує: «Історизм фольклорних творів полягає не в буквальному дотриманні фактів, а у *ствердженні національ-*

но-патріотичних цінностей» [3: 265]. Сім різнолокальних варіантів мелоінтонування названого тексту, «в якому відбилися біль і непокоя, відчай і протест, сум і надія багатьох поколінь поневоленого українського козацтва, вражає силою глибинних, але стриманих емоцій» [9: 76], дослідниця старозакозачької кубанської пісенної традиції Н. Супрун-Яремко зафіксувала в Чорномор'ї. З'ясувавши поетичне коріння пісенного зразка, вона визначає твір як фольклоризовану пісню літературно-мистецького походження. Пісня про Богдана Хмельницького присвячена «темі боротьби російського уряду проти козацтва» [8: 213]. Науковець зробила припущення, що авторство поетичного тексту (у вигляді обробленої народної пісні), вірогідно, належить українському письменникові та етнографу Анатолію Свидницькому. Підтвердженням цього може бути вислів І. Франка у статті, присвяченій літературі: «З його (Свидницького) українських творів дійшли до нас ще три поезії, з котрих дві, мов іронією долі, стались майже народними піснями. Се звісні у нас в Галичині: «Вже більше літ двісті, як козак в неволі» і «В полі доля стояла»» [11: 8]. «Отже, створена у 60-х роках XIX ст. і невдовзі поширена в Галичині, а потім і по всій Україні пісня «А вже років двісті» (з напівнародним поетичним і народним музичним текстами) з часом була завезена в Чорномор'я і стала надзвичайно популярною серед кубанського козацтва» [8: 215].

«Ой як же її раніше співать боялись!...» — коментували своє виконання народні співачки с. Червоний Шахтар у 2002 р. Мабуть, із цим пов'язано досить стриманий характер співу у низькому регістрі (найвищий звук «горяка» — соль першої октави) та випадкова заміна в поетичному тексті (*під турецьким караулом*, замість *московським*....) (Приклад 1).

Загалом виконанню притаманні розспівність поєднана з емоційним напруженням та експресією виголошення тексту. Це проявляється, перш за все, на рівні ритмічної організації та характеру виспівування, коли речитативність дрібних три-

Не скор- мльон - на пти - ця та не си - зий о^(а) - рьол

тай си- дить за - клю - чо - нний ой па- ре-н(і) мо - ло - дой

валостей чергується з потужним співом довгих ферматних звуків в кінці мотивів, яким передують колоритне «густе» гліссандо. Наведений приклад є зразком слобожанського «протяжного» стилю розспіву, особливостями якого В. Осадча вважає «вільний (розвинений) внутрішньо складовий розспів та ефект динамічного «протягування» тону (складоноти). <...> Під час розспіву «протяжних» пісень агогічні прийоми манери виконання справляють враження «гуртового солоспіву»» [6:13]. Треба відзначити активну редукцію голосних, що забезпечує рівність вокальної лінії, єдиний повнозвучний потік потужного щільного слобожанського співу.

Визначаючи двомовність народнопісенної традиції Слобожанщини, В. Осадча виявляє характер взаємодії української та російської пісенних культур, що «був як паралельним («двомовні» варіанти родинно-побутових пісень та балад), так і перехресним (заміщення російських обрядових пісень українськими текстами, наприклад у щедрівках). Але більшою мірою ці процеси торкнулися жанрів, які сформувалися у період співіснування новопоселян-слобожан» [6: 9].

Цікавий зразок українізованої російської пісні літературного походження представляє собою «*Не скормльонна птиця...*» (Приклад 2).

*Товариш, товариш,
Ой пора жи нам тудя,
Ой де сонце не сходе,
Ой синіють моря.*

Літературною основою пісенного зразка є відома поезія О. Пушкіна «Узник», що на думку багатьох дослідників виявляється дуже близькою російському пісенному фольклору. Її текст виник на ґрунті народної пісні «Орелик», варіанти наспівів якої традиційного селянського складу. Як стверджує дослідник творчості поета В. Кошелев, твір практично відразу привернув увагу композиторів. О. Аляб'єв (1832), а потім ще вісім композиторів, серед яких Поліна Віардо, створили романси на волюблену поезію, що втілює разом з тим стан безнадійної приреченості. А у 2 пол. XIX ст. поезія

стала народною піснею, її наспів близький до пісенного фольклору російської каторги. Дослідникам народної творчості відомі варіанти наспіву Московської, Воронежської, Курської, Ростовської та інших областей Росії. Художній образ твору виявився близьким українському менталітету і пісня, що ймовірно була завезена російськими переселенцями в українське село на Харківщині, була самобутньо розспівана і закріпилася в пам'яті селян.

В українській традиції орел асоціативно пов'язаний з образом сильної, мужньої людини, яка відзначається сміливістю та відвагою. В народних піснях орел виступає як символ мужності, нескореності в боротьбі. Український варіант пісні має ліричну сюжетну лінію, на якій ґрунтується кульмінаційна розв'язка твору :

*Ой, сину, ж мій сину,
Та що ти ж наробиш?
Ой чи кого й зарізав,
Ой чи кого й убив?
Нікого й не різав,
Та й нікого й не бив.
Ой з молодой дівчон(и)кой
Ой любов заключив.*

«*Ой сидла Сашенька край віконця*» належить до традиційної української любовної лірики. Її виконання дещо відрізняється від попередніх прикладів особливим піднесенням, про що свідчить навіть загальний високий тон співу — вершина звуковисотної лінії «горяка» сягає до другої октави. (Див. Приклад 3).

Серед виконавських особливостей слід зазначити: потужний «горяк» щільного слобожанського грудного звучання; діафрагмальні «ударі» дихання звуків розспіву із додавання додаткового складу «го» («вивів мене бо(го) сую й на(га) моро(го)зець...»), що акцентують ці звуки, надають відчуття пружної ритмічної пульсації, а також додають співові насиченості; активна редукція голосних, що створює сприятливі умови для рівного звучання вокальної лінії; огласовки («чи є мороз(и) дівчина...»). Крім того, у звучанні простежується характер-

Приклад 3

Ой си - ді - ла Са - шень - ка край ві - кон - ця

ви - гля - да - ла Са - шень - ка чор но - мор - ця - ця

на для південно-східної говірки пом'якшена вимова приголосного «ч» («чорноморець», «чи є мороз(и) дівчина»). Фахівці з української діалектології (зокрема О. Курилова) відмічають у вимові характерність зміни голосного «о» у напрямі до «у», якщо у наступному складі є присутнім голосний високого піднебіння («і», «у» чи «и»). Це положення простежується на нашому матеріалі. Воно спрямовує увагу на усвідомлення цікавого збігу із рекомендаціями щодо вироблення рівності звучання вокальної лінії в академічній школі виховання співаків — правила редукування голосних. В цьому теж проявляється співучість (як вокальна якість) української мови.

Пісні, передані у спадок останніми охоронцями традиційного співу села Співаківка, нині продовжують своє життя у звуковому просторі сьогодення, наповнені душевною енергією молодих голосів учасників навчальних фольклористичних гуртів «Слобожаночка» Харківського училища культури, «Лада» Харківської державної академії культури (керівник — співавтор статті, заслужена артистка України О. Шишкіна). Репродуктивні творчі колективи відроджують на сучасному етапі інтерес до конкретного регіонального пісенного стилю, зберігають його звуковий образ. Учасники ансамблів засвоюють характерну інтонаційно-темброву основу композиції пісні, яка перебуває у прямій залежності від фонетики місцевого мовлення. «Входження», «вростання» в пісенну інтонацію, в її емоційний зміст, а також досягнення музичного матеріалу з усіма його стильовими особливостями уможливилось тільки на ґрунті дослідження співочої манери, принципів голосоведення, прийомів імпровізації тощо.

Висновки. Автентичний фольклор є самодостатнім явищем, він чудово репродукує себе в будь-якому оточенні, сцена ніяк не може обмежити його виконання. До характерних сталих ознак народнопісенної традиції, які потребують ретельного вивчення та наслідування,

належать жанрові ознаки, мовний і музичний діалект, особливості та характер інтонаційного варіювання, а також регіональний виконавський стиль. На основі аналізу експедиційних записів виконання пісенної лірики с. Червоний Шахтар можна стверджувати, що народні співачки демонструють локальний вокальний стиль, тісно пов'язаний із особливостями місцевого діалекту. Ідентичність розмовної та вокальної вимови як одна з провідних особливостей місцевого діалекту проявляється, насамперед, у специфічному звучанні голосних. Вони часто вимовляються змішано, тобто нейтрально, як ще одне підтвердження загальної співучості української мови у конкретному випадку регіональної традиції.

Для традиційної культури гуртового співу с. Червоний Шахтар характерною є народна манера зі щільним та доволі об'ємним «оксамитовим» звучанням грудного регістру. Місцевий діалект відрізняється єдиною близькою розмовною позицією та узагальненою формою голосних, що надає співу особливої «летючості». Ця властивість сформована традицією «озвучення» простору, заради його гармонізації (чи то спів у хаті, чи просто неба на вулиці, в полі, у гаю...).

Специфічними прийомами сценічного виконання зразків народнопісенної традиції є посилення музично-драматичних акцентів та побудови «рельєфу» закінченої художньої композиції. Темпоритм заспіву, загального звучання, ферматних звуків та кінцевих унісонів слід розраховувати у відповідності з акустичними особливостями концертної зали. Головним критерієм якісного виконання є збереження особливого єдиного емоційного стану, художньо-образного наповнення звуку та культури традиційного виспівування.

Сучасна методика сценічного відтворення автентичного фольклору, якої дотримуються у власній практиці співавторки статті, є прослуховування фонографічних записів та ґрунтовний аналіз пісенного матеріалу. Це дає повніше уявлення щодо функціональних і співацьких

особливостей не тільки в площині регіональних відмінностей, а також образно-семантичних якостей. Таким чином, глибинне вивчення народнопісенної традиції у всіх її аспектах, а саме інтонаційної виразності, особливостей регіональної манери співу, мовного та музичного діалекту надає можливості уникнути у виконанні небезпеки концертного штампу.

Перспективи дослідження даної теми.

Результати польових досліджень дають багато цінного матеріалу для вивчення та відтворення локальної традиції фольклористичними, зокрема навчальними ансамблями. Подальшого детального дослідження потребують особливості мовного та музичного діалекту даного фольклорного осередку, а також традиції варіювання наспіву. Опанування традиційними прийомами варіативної імпровізаційності — найголовнішою риси давньої української культури ліричного виспівування, яку нині майже втрачено — є надзвичайно важливим завданням для вторинних гуртів.

Література:

1. Багалій Д. І. *Історія Слобідської України* / Д. І. Багалій; передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка. — Х.: Дельта, 1993. — 256 с.: іл. — (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
2. Грица С. *Трансмісія фольклорної традиції: Етно-музикологічні розвідки* / С. Грица. — Київ — Тернопіль: «Астон», 2002. — 236 с.
3. Іваницький А. І. *Хрестоматія з українського музичного фольклору (з поясненнями та коментарями). Навч. посіб. для вищ. навч. закладів культури і мистецтв I-IV рівнів акредитації* / А. Іваницький. — Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. — 520 с.
4. Матвіяс І. Г. *Українська мова і її говори. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. П. Ю. Гриценко / І. Матвіяс.* — К.: Наук. думка, 1990. — 168 с.: іл.
5. Новикова Л. *Про історичну динаміку жанрового ряду слобожанського фольклору ХХ сторіччя* / Л. Новикова // *Проблеми етномузикології: Збірник наук. праць; упорядник О. Мурзіна.* — К., 2004. — Вип. 2. — С. 284–293.
6. Осадча В. М. *Обрядова пісенність Слобожанщини: навч. посіб.* / В. М. Осадча. — Х.: Вид-ць Савчук О. О., 2011. — 184 с.: іл. — (Серія «Слобожанський світ» — Вип. 2).
7. Сумцов М. Ф. *Слобожане. Історико-етнографічна розвідка* / М. Сумцов. — Харків: Вид-во «Акта», 2002. — 230 с.
8. Супрун-Яремко Н. О. *Музикознавчі праці. Збірник наук. статей* / Н. О. Супрун-Яремко — Рівне: видавець О. Зень, 2010. — 574 с.: нот., світлини.
9. Супрун-Яремко Н. О. *Українці Кубані та їхні пісні: Монографія* / Н. Супрун-Яремко. — К.: Муз. Україна, 2005. — 784 с.: нот. — (Бібліогр.: с. 297–328. — Анот. парал. англ.).
10. *Топонімічний словник Харківщини* / Харк. держ. наук. бібл. ім. В. Г. Короленка, Харк. держ. пед. інститут ім. Г. С. Сковороди. — Харків, 1991. — 117 с.
11. Франко Іван. *Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких»)* / І. Франко // *Зібр. тв.: у 50 томах.* — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 27. — С. 78.

Рецензент статті: Осадча В. М.,
кандидат мистецтвознавства, професор,
зав. кафедрою українського народного співу,
Харківська державна академія культури